

שלמה כרמי

לשאלת ה"מוקדם" וה"מאוחר" ושאלת ה"סיבה"
וה"מסובב" בתחיית הלשון העברית
ובחקר גורמיה ותולדותיה

פתח-דבר

במאמר קודם דנתי בהעדר מסגרת מושגית ופרספקטיבה היסטורית נאותות בחקר גורמי תחיית הלשון העברית ובהשלכותיה על כתיבת תולדותיה¹ כן ניסיתי להדגים טענה זו, באופן חלקי, בתחום הפולמוס סביב תרומתה או גריעתה של ספרות לשון ההשכלה לתחייה זו. טענה זו בדבר העדר מסגרת מושגית ופרספקטיבה היסטורית הינה בעצם מסקנה שהגעתי אליה לאור ההתרועעויות והסתירות הפנימיות שמצאתי בספרות המחקר הרלוואנטית. במאמר הנ"ל מניתי, בין השאר, את הגילויים וההיבטים הבאים: הבחנה מטושטשת בין קטיגוריות וסוגים שונים של גורמים (סיכות, מסובבים, תנאים, אירועים, תהליכים וכיו"ב); היתפסות לדיכוטומיזציה ולראייה חד-צדדית וסלקטיבית-מגמתית, כלומר נטייה קיצונית ומוגזמת ליחס לגורם חלקי – אדם, עובדה, אירוע, תופעה, תהליך – משקל יתר בהחייאת הלשון העברית, או להעניק לו תוקף מוחלט (או כמעט מוחלט); נטייה ליחס את החייאת הלשון העברית לגורם פרסונלי (אדם), לעומת הנטייה לשוות לה אופי אנונימי, תוצר של כוח "עיוור", או כוח עליון – מעשה נס, באופן שמה שנחשב בעיני חוקר אחד לנס ופלא נתפס בעיני חברו כמעשה ידי אדם ויציר כפיו; פסיחה על שתי הסעיפים – למשל, בין הקביעה האומרת שהלשון העברית מתה מיתה גמורה, בטרם נעשו הניסיונות הממשיים להחייאתה בשלהי המאה הקודמת, לבין הקביעה שהלשון העברית מעולם לא חדלה להיות לשון חיה כל ימי הגלות; שיבושים ועיוותים בתפיסת הזמן ובמימד הזמן, המתייחסים להערכות, ואפילו לעובדות ההיסטוריות הבסיסיות ביותר הקשורות בהחייאתה של הלשון העברית (כגון: "מוקדם" ו"מאוחר"; "חשוב" ו"חשוב פחות"; וכיו"ב); הטענה בדבר הצורך, החובה וההיגיון שבתכנון לשון ובהרחבתה המלאכותית, לעומת שלילה ופסילה גורפת של כל התערבות בחיי הלשון (המתבטאת ב-"Laissez Faire" ו-

1. ראה שלמה כרמי, "סוגיות בחקר תולדות החייאת הלשון ובחקר גורמיה", בתוך: הלל וייס (עורך), בקורת ופרשנות: כתבעת לספרות, לשון, היסטוריה ואסתטיקה, רמת-גן תשנ"ה, עמ' 143-165.

"Leave your language alone"; ועוד.²

במאמר שלפנינו נדון בשאלת המוקדם והמאוחר בתולדות תחיית הלשון העברית ובחקר גורמיה, מבחינה כרונולוגית וסיבתית, ומבחינת סדר החשיבות והקדימות, וכן בתנאים ובעקרונות המונחים ביסוד תהליך ההכרזה והתוכנית להתערבות מתקנת.

א

העדר מסגרת מושגית מוגדרת ומגובשת וחוסר פרספקטיבה היסטורית שלמה וברורה מוצאים את ביטוייהם המובהקים גם בשאלת ה'מוקדם' וה'מאוחר' – הן מבחינה כרונולוגית וסיבתית והן מבחינת ההערכה מה חשוב יותר ומה חשוב פחות בתחום העובדות והתופעות אשר היו בתהליך התדלדלותה והשתכחותה של הלשון העברית והיעלמותו של מימד הדיבור שבה, מחד גיסא, וביסוד עקרונות הפעולה שהדריכו את הניסיונות והמאמצים שהובילו להחייאתה, מאידך גיסא. ייתכן שחוסר יכולתנו לתת תשובות מוסמכות על השאלות הנזכרות לעיל, יותר משהוא תוצאה של חולשת המקורות ההיסטוריים הראשוניים ומתודות חקירה הולמות, וכיו"ב, הוא מעיד על העדר "מטרייה" אפיסטמולוגית, כלומר משקף את מגבלות התבונה האנושית ואת עובדת היותנו עדיין בבחינת מגששים באפלה "ידיעה – מהי?" ו"אמת – מהי?".

גורמים אלה השליכו מן הסתם על הקשיים והמחדלים בתחום של גיבוש מדיניות נכונה לתחיית הלשון, ובקביעת סדרי קדימויות בהקצאת משאבים, בהכשרת מורים, בהכנת ספרי לימוד, וכן בחקר עקרונות הארגון והמינהל ושיטות העבודה והפעולה אשר יאיצו את תהליך התחייה. אם כי חייבים לציין, למען הדיוק, שניתן למצוא סיבות לקולא למצב זה, באשר קביעת מדיניות לשונית-ספרותית-תרבותית בתנאים של העדר ריבונות מדינית-לאומית היא לעתים בבחינת משימה על-אנושית.

עיסוק בגורמי המציאות וההווה הריאליים (החברתיים, הפוליטיים, הכלכליים והטכנולוגיים), האידיאולוגיים-תרבותיים, והרוחניים-המטאפיזיים, כפי שמצאו את ביטויים החלקיים אצל אחד-העם, ביאליק, קלוזנר, אוסישקין, סדן, ליפשיץ ואחרים – בין בעקיפין ובהיסח הדעת, ובין באורח ישיר, מפורש וגלוי – כלל קביעות המבטאות קשרי סיבה ומסובב, "לוח זמנים" של מוקדם ומאוחר, הערכות לגבי סדר החשיבות ואף הצעות והמלצות בדבר סדרי הקדימות והעדיפות בתחום הדרכים, העקרונות ושיטות הפעולה שיש לנקוט כדי לקדם את תחיית הלשון, הספרות והתרבות העברית.

להלן ננסה להצביע על הדומה והשונה ביניהם, בממדים וב"פרמטרים"

2. דיון נרחב בסוגיה זו ראה בספר מפרי עטי, העומד לראות אור בקרוב בהוצאת משרד הביטחון, בשם: תחיית הלשון העברית כראייה בין-תחומית (הפרק "תכנון לשון והרחבתה").

הנזכרים לעיל, גם כשהבדלים אלה היו לעתים מדומים יותר מאשר אמיתיים – כלומר רטוריים וסמאנטיים יותר מאשר מהותיים – וגם כשלא תמיד ניכרת בדבריהם העקיבות הלוגית-הפנימית ההכרחית בין ההנחות לבין הטענות והמסקנות שהוסקו על ידיהם. ננסה להאיר את הסוגיות הללו תוך כדי שימוש בספרות המחקר הקיימת – בכל מקום שיש התייחסויות רלוואנטיות לסוגיות הללו.

נקודת המוצא העיקרית של דיוננו בסוגיות הנ"ל היא, כי לדבר במונחים של קשרי מוקדם ומאוחר, סיבה ומסובב, סדרי חשיבות וקדימות, ובמונחים של עקרונות בהפעלת תוכניות עבודה ובהקצאת משאבים רציונליים וכיו"ב, ניתן רק אם לא מניחים מקריות ואקראיות מוחלטת בהיסטוריה בכלל, ובתולדות תחיית הלשון העברית בפרט. קשה להעלות על הדעת, כי מי ששולל קיומה של סדירות וחוקיות במציאות האובייקטיבית ובהתנהגותו של היצור האנושי יטריח את עצמו להציע להקים מסגרות ומוסדות למיניהם (ארגונים, חברות, אגודות) ולקיים פעילויות המכוונות לקידום תהליך נרצה ונכסף, או מניעת תהליך בלתי רצוי; שכן כל התערבות תישא אופי של הימור. מאידך גיסא, קשה באותה מידה להניח, כי מי שמאמין שהכל קבוע וגזור מראש על פי חוקיות דטרמיניסטית יציע או ימליץ בפני מוסדות וארגונים מהסוג הנזכר לעיל לאחוז באמצעים ולבצע מהלכים מתוך כוונה להשפיע על המציאות ההיסטורית, או לענייננו, לשנות את המצב הקיים של הלשון העברית, כפי שנקבע מכוח גורמים סטיכיים, ולסתור או לחרוג מסדר הדברים הטבעי; שכן הנחה כזאת הופכת מראש כל הצעה לכיצוע מהלכים כלשהם לחסרת סיכוי, ושוללת את החוקיות ההיסטורית הדטרמיניסטית, לשיטתו של אותו אדם.

לסיכום, הנחת היסוד המובלעת של מאמר זה היא, שאין בלעדיות לשום גורם – לא לקטיגוריות הגורם האנושי (בחירה מרצון) ולא לגורמים הנמנים עם הקטיגוריה הכוללת תהליכים וכוחות דטרמיניסטיים, מטאפיזיים ומטא-היסטוריים – וממילא תחיית הלשון העברית אינה בגדר תהליך דטרמיניסטי, עיוור, שרירותי או מקרי לחלוטין. כאמור, "הנחות עבודה" מהסוג הזה היו הופכות כל המלצה המיועדת לכוון את תהליך תחיית הלשון העברית למלכודת של סתירות פנימיות ושל חוסר טעם והיגיון או תועלת ממשית. באחת: אין לאף גורם עליונות מוחלטת בעיצוב המציאות הלשונית-ספרותית, אלא היא תוצאה של אינטראקציה בין כלל הגורמים המפורטים לעיל.

במאמר מוסגר חשוב לציין, כי הפרובלמטיקה הקשורה באפשרות לשלוט ולפקח על תהליך ההחייאה של הלשון העברית הגיחה מעת לעת בכל הדיונים והפולמוסים שנערכו במסגרת במות ספרותיות, ועידות וקונגרסים שונים. "נוסחת הפיתרון" של יוסף קלוזנר היתה, אולי, המעניינת והמקורית ביותר. לדבריו;

לשון היא אורגאניסמוס מתפתח והולך מעט-מעט ועל-פי חוקים ידועים. [ההדגשה שלי, ש"כ] ודאי, יש בה "כוונת-מכוין" יותר מבגופים הטבעיים המתפתחים מאליהם, ועל-כן יש בלשון מקום לחידושים של פרטים מקוריים, של ביטויים אישיים. ואולי אף כאן חייב המחדש לקיים את ציוויו הישן של פרנסיס ביקון: "בטבע יש למשול

כשמשתעבדים לו". יש חוקי התפתחות בלשון, שכמעט אינם נופלים מן החוקים שיש בממלכות החיות והצמחים.³

מן ההיבט ההיסטוריוסופי והלאומי-תרבותי הווארה סוגיה זו של דטרמיניזם היסטורי לעומת הבחירה החופשית במלוא החרירות והמחודדות שבה, שוב על ידי יוסף קלוזנר, במאמר שפרסם בשם *השלח* בטר"ע – "הקונגרס הציוני התשיעי והקונפירנציה העברית (השקפה כללית)" – בעקבות כינוסי הקונגרס הציוני התשיעי, מחד גיסא, והקונפירנציה העברית ("הקונגרס העברי"), מאידך גיסא. החלק האחרון והרלוואנטי לענייננו במאמר זה הינו תגובה על "הרצאה עיונית אחת קצרה ויפה" ש"הורצתה בקונפירנציה" מאת הד"ר מארטין בובר:

שלא מדעת נגע [...] בובר בפצע היותר אנוש של העובדים על שדה הלשון העברית, רובם ככולם רואים, שהמציאות – לכל הפחות, המציאות הגלותית – היא נגד תחיית הלשון. הלשון העברית הולכת ומשתכחת; בחוגי המתבוללים דוחקת אותה לשון המדינה, בחוגים הלאומיים – הזיגון ובשררות הרחבות – האינדיפירנטיביות הנוראה, – ומה כחנו כי ניחל? – הכרח היסטורי הוא, שהלשון העברית תשתכח גם ברוסיה כמו שנשתכחה בארצות-המערב. כך חושבים הרבה אף מן המעולים שבנו. וכלפי מחשבות אלו היה מכוון סוף הרצאתו של בובר. "הכרח היסטורי" ... אבל הכרח זה הלא הוא אינו ה"גורל" העתיק של היונים. ה"הכרח היסטורי" הוא תוצאה של כחות פועלים ונלחמים. ואולם גם אנו – חלק מן המציאות אנו וההיסטוריה נעשית אף על-ידינו, על-ידי עבודתנו. ומי יכול לדעת בכיורוד, איזה כח עלול להתנרף ברכות הימים ולהבטל על-ידי כח שכנגדו ואיזה כח ישאר חי ופועל בתוך שאר הכחות החיים והפועלים ב"הכרח ההיסטורי"? כלום היה מאפו, כשכתב את "אהבת-ציון" שלו, יכול לדעת, שאהבתו ל"שפה היפה", ל"שריזה היחידה" תהא לכח היסטורי, שבהתאחדו ובהשתלבו עם כחות היסטוריים אחרים יהיה אחד ממולידי התנועה הציונית של עכשיו ויגרום לתחית-הדבור בארץ-ישראל? – והרי גם מאפו כבר שאל שאלת "למי אני עמל?" וראה את ירידת לשונו בימיו. אבל הוא עשה מה שלבו והכרתו הכריחוהו לעשות – והתוצאות היו מרובות וגדולות מכפי שהיה יכול אפילו לחלום. נעשה, איפוא, גם אנו כך! נשליך גם את כחנו החי, שיתבטא בעבודה חיה, אל תוך כף-המאזניים ההיסטוריות. [ההדרגשות

3. ראה יוסף קלוזנר, "האנרכיה הלשונית", בתוך: יוסף קלוזנר, *העברית החדשה וכעזיזתה*, רמת-גן 1957 (עמ' 60-61). המאמר נחתם במקור על ידי המחבר בירושלים, ט"ו בכסלו תרפ"ה.

שלי, ש"כ]⁴

נפתח, איפוא, את הדיון בהצגת שאלת ה'מוקדם' וה'מאוחר'. כלומר, מה קדם למה מבחינה כרונולוגית, לדעת אלה מן הסופרים, העסקנים-מדינאים הציונים או החוקרים שהתייחסו, ולו ברזו, לשאלה, האם התעוררות הרגש והתגבשות ההכרה הלאומית קדמו להתעוררות הצורך והנחיצות בתחיית הלשון העברית, או שההיפך הוא הנכון. ובאותה הזדמנות נשאל את עצמנו, האם יש בסמיכות הפרשיות הזו משום קשר סיבתי-פנימי הכרחי, אם לאו.

תיאורטית, קיימות שלוש אפשרויות, מבחינת "לוח הזמנים", ההתניות וההשתלשלות המאורעות: (א) התעוררות התנועה לתחייה לאומית קדמה להתעוררות התנועה לתחיית הלשון העברית; (ב) התעוררות התנועה לתחיית הלשון העברית קדמה להתעוררות התנועה לתחייה לאומית; (ג) שתיהן נולדו באותו זמן. נדון, איפוא, בשלוש האפשרויות הללו תוך כדי סריקת הספרות הרלוואנטית וניתוח דבריהם של האישים הנזכרים לעיל, ונסה לאתר בתוכם רמזים ל"לוח הזמנים", לסדר חשיבות ולקשרי סיבה ומסובב – שאלה אשר עומדת במרכז הדיון בהמצאות ובהצעות שהציעו, בין השאר, אחד-העם וביאליק, מתוך מגמה לקדם את תהליך התחייה של הלשון, הספרות והתרבות העברית הלאומית החדשה.

דומה כי פרסום מאמרו של אוסישקין "לשאלת ההברה" היווה ציון דרך חשוב ופרשת דרכים מרכזית בפולמוס זה, וליתר דיוק: מנוף אשר העלה את הנושא במלוא חריפותו על הפרק. במאמרו זה הפליג אוסישקין בשבח הערך והפוטנציאל הפוליטי הטמונים בתחיית הדיבור העברי על פני אלה הטמונים, למשל, בספרי פילוסופיה יהודית – בקובעו, כי "בשביל בנין מדיני של העם – לפטפוט של ילדים בגן [...] בעברית יש ערך הרבה יותר גדול *במובן הפוליטי* [ההדגשה במקור] להספר היותר חשוב כדור האחרון"; וכי "לשלט בשוק וברחוב בעברית משובשת יש ערך פוליטי יותר נכבד מאשר לימגלת האש' – קנינם של יחידי סגולה". באותה נשימה הוא פסל את "האידיאולוגיה של האידיש" בכנותו אותה בשם "זנות רוחנית". בסופו של דבר תומך אוסישקין ב"גירסה" השלישית לדבריו:

4. ראה יוסף קלחנר, "הקונגרס הציוני התשיעי והקונפרנציה העברית (השקפה כללית)", בתוך: *השלח*, כרך כב (תר"ע), עמ' 87-88, הדברים החשובים שאמר פרופ' מרטין בובר בהרצאה שנשא בקונפרנציה, שבמהלכה נולדה "ההסתדרות לשפה ולתרבות העברית" – ואשר עשו, בצדק, רושם ניכר על יוסף קלחנר ועלו בקנה אחד עם שיטתו – היו כדלהלן: "*בעתיד יתפוס דבר זה – שעשינו או שחזלנו לעשותו – את מקומו הראוי בתוך שלשלת הסבתיות וההכרחיות של ההיסטוריה העברית* [...] *בידינו הוא להכריע את הכף על-פי רצוננו לעשות או לחזול* [...] *ההדגשה שלי, ש"כ* פעולתנו היא תוצאת רצוננו ותנאי החיים שלנו; אולם חלקו של הרצון יגדל בפעולה זו בה במדה שתגדל חשיבותו של הרגע ההיסטורי [...] *נמלא נא את המוטל עלינו; נשליך נא את מעשנו זה לתוך הכף הגדולה של גורל העם!*" (ראה מ' בובר, *על הקונגרס* [לשפה ולתרבות העברית]), בתוך: *ההסתדרות לשפה ולתרבות העברית, דין וחשבון של הוועידה לשפה ולתרבות העברית*, וארשה 1910, עמ' 17, 18, 22.

התנועה הזאת [תחיית הדבור העברי] נולדה באותו הרגע עצמו, שהונח היסוד לבנין המרכז הלאומי בארץ אבות⁵ [...] נחיצות הדיבור הורגשה רק כרגע שנולדה התשוקה לחיים עצמיים, לחיים ציבוריים במובן היותר רחב – היינו חיים מדיניים בארצנו; או הרגישו והבינו אלה, שהתחילו בבנין המרכז בא"י, שאי אפשר לתחיה שלמה מדינית בלי שפה חיה – שפת הדיבור.⁶

אומנם מי שירצה לדקדק בדברים ולהיאחז בפרט זה או אחר, ימצא רמז לסברה, שחדירת השאיפה לתחייה לאומית לתוך ההכרה הפרטית והקיבוצית, אליבא דאוישישקין, קדמה בזמן, ולו כ"הרף עין", להתעוררות הצורך בתחיית הלשון העברית, ובכך מתקרבת עמדת אושישקין אל ה"גירסה" הראשונה. אך דומה שזו תישאר בגדר סברה, ולכלל קביעה לא תגיע. כך או אחרת, הקשר בין שתי ה"תחיות" הוא קשר פנימי ומחויב המציאות, על פי אושישקין. אשר לשאלה מה חשוב יותר ומה חשוב פחות, אין ספק שהתשוקה "לחיים עצמיים", לדעת אושישקין, קודמת בחשיבותה ל"נחיצות הדיבור" בעברית – אף על פי שכבוד כי "אי אפשר לתחיה שלמה מדינית בלי שפה חיה – שפת הדיבור" [ההדגשה שלי, ש"כ].

עמדתו של יוסף קלוזנר, אשר במידה רבה אימץ את נקודת המוצא וקו המחשבה הלאומי-מדיני והתרבותי של אושישקין, היתה דומה, אם כי לא זהה בכל הפרטים. שכן במאמרו "מרחיבי הלשון ומתנגדיהם" – מאמר שבו הוא מנסה להפריך את טיעונו של אחד-העם נגד הצורך וההכרח ב"הרחבה מלאכותית" של הלשון העברית – הוא טוען מצד אחד, כרעת אושישקין, כי "ביחד עם התעוררותו של רעיון הישוב התעורר גם הרעיון של תחית הלשון", וגם: "הלשון היא אחד מקניני-הלאום החשובים ביותר, ואלה שהכירו, שעמנו צריך ויכול לשוב ולחיות על אדמת-אבותיו, הבינו שביחד עם תחית העם העתיק צריכה לשוב לתחיה גם לשונו הקדמונית".⁷ בזה הוא מזדהה לכאורה עם ה"גירסה" השלישית. אך מצד שני, מתוך עיון מדוקדק בהמשך הציטוט הנזכר לעיל, עולה מדבריו, כי לדעתו התנועה לתחיה לאומית-מדינית לא רק הקדימה בזמן את "תנועת החידוש", אלא אף קודמת לה בחשיבותה, ותנועת החידוש של העברית נובעת ומשתלשלת מהתעוררות הרעיון – התנועה לתחייה לאומית – על פי המתכונת של ה"גירסה" הראשונה:

יחזן, שיש בני-אדם, שיתנגדו לדבור העברי בכלל, אפילו בארץ-ישראל; אבל הם אינם צריכים לשכוח בכל אופן, שתנועת-החידוש [של העברית] היא רק הסתעפות אחת מן התנועה של תחית-האומה והתחדשותה. אם יושם לב לדבר זה, תפולנה

5. מ' אושישקין, "לשאלת ההברה", בתוך: יחיאל היילפרין ויעקב פייכמן (עורכים), *הגנה*, מכתב-עתי לעניני גן-הילדים העברי להלכה ולמעשה, חוברת כפולה ד-ה, אודיסה, ניסן-תמוז תרע"ח/1918, עמ' 31.

6. שם, עמ' 32.

7. י' קלוזנר, "מרחיבי הלשון ומתנגדיהם", בתוך: יוסף קלוזנר, *העברית החדשה ובעיותיה*, תל-אביב 1957, עמ' 20. הובא לראשונה בדפוס, בשינויים קלים, בתוך: *השלח*, כרך א (תרנ"ד), עמ' 533-640.

מאליהן גם טענתו של אחד-העם נגד "מרחיבי הלשון" באופן מלאכותי.⁸

על כל פנים, גם על פי יוסף קלוזנר, הקשר בין השתיים הוא קשר פנימי והכרחי-סיבתי.

ביטוי מפורש ומגובש לא פחות לרעיון, שהתעוררות ההכרה הלאומית הולידה את הצורך והנחיצות בתחיית הלשון – כלומר: קדמה לה בזמן ובחשיבות – מצוי אצל החוקר ישראל קלויזנר (קרוב משפחה של יוסף קלוזנר). את הרעיון אפשר למצוא במבוא לקונטרס שכתב בשם *חלוצי הדבור העברי בארצות הגולה*. בקונטרס זה, אשר הקדיש לזכר יוסף קלוזנר – "הלוחם לתחית השפה ומרחיב גבולותיה" – הוא כותב, בין השאר:

גם בארצות הגולה, בעקר במזרח אירופה, שהמוני העם התחנכו על הספרות העברית, והיתה קימת עיתונות עברית, נעשו מאמצים להפוך את השפה העברית לשפה מדוברת. הכוח הדוחף היה גם פה רעיון התחיה הלאומית. גם בגולה היו הסופרים והמורים העברים חלוצי הדבור העברי. הפעולה להחייאת הדיבור ולהעשרת אוצר המלים נעשתה בגולה במקביל לנעשה בארץ.⁹

עמדת ביניים פושרת משהו, המנוסחת בלשון "רכה" יותר, מתבלט מדבריו של החוקר, הסופר והמחנך אליעזר מאיר ליפשיץ – חבר "ועד הלשון העברית", ומי שהיה "עד ראייה" לאירועים ולתהליכים שהיו כרוכים בהפיכת הלשון העברית מלשון ספר ללשון דיבור חיה. במאמרו "תחיית הלשון" יכתוב לימים, כי "עם תקופת חבת ציון והציונות באה העת לתחית הלשון [...] באותו פרק באה עת תחיה ללשון העברית בארץ עם ראשית הישוב החדש התעוררה הלשון העברית לחיים של דיבור".¹⁰ [ההרגשה שלי, ש"כ]

הטענה כי שתי התנועות – לתחיית האומה ולתחיית הלשון העברית – נולדו בעת ובעונה אחת, או בסמיכות זמנים, כוללת בתוכה, מן הסתם, לא רק את ההנחה כי היו קשורות זו בזו קשר מהותי וסיבתי הכרחי. דומה, כי ברוזמניותן מעניק לכל אחת מהן אותו מעמד מבחינת סדר החשיבות. שכן, הוא-הוא שאיפשר הקמת ריבונות לאומית "אורגנית" – מדינית, חברתית, ותרבותית – בארץ-ישראל.¹¹

מציאותה של ה"גירסה" השנייה נדירה ביותר בספרות הרלוואנטית. כאמור

8. שם, וגם עמ' 537-538.

9. ישראל קלויזנר, *חלוצי הדבור העברי בארצות הגולה*, סדרת "לשונונו לעם", מחזור טו, קונטרס א-ב (קמג-קמד) (מרחשון-כסלו תשכ"ד), עמ' 4 (ההרגשה שלי – ש"כ). קשר מהסוג הזה נרמז גם באחד ממאמריו של החוקר שלמה מורג. ראה שלמה מורג, "הלשון העברית בתולדות העם היהודי: שתי פרשיות", בתוך: מנחם זהרי ואחרים (עורכים), *אומה ולשון, ספר זכרון לפרופ' אריה טרסקובר*, ירושלים תשמ"ו (עמ' 370, למשל). אליעזר מאיר ליפשיץ, "תחית הלשון", בתוך: *כתבים*, כרך ב, ירושלים תש"ט, עמ' רנז-רנח (ההרגשה שלי – ש"כ).

11. דיון בהיבטים ובממדים מסוימים של סוגיה זו ראה שמואל סטמפלר (עורך), *הלשון העברית – לשון שיסדה חברה*, סקירה חודשית, ירחון לקציני צה"ל, מטכ"ל, חוברת 4 (1990).

לעיל, על פי גירסה זו, התנועה לתחיית הלשון העברית הקדימה בזמן ואולי כחשיבות את התנועה לתחייה לאומית של העם היהודי בארץ-ישראל. קשר מהסוג הזה, פחות או יותר, מצוי בשני מקורות: אצל ביאליק ואצל ברל כצנלסון – על פי עדותו של דב סדן. על פי ביאליק, מהלך העניינים והשתלשלות הדברים – כפי שתוארו במאמרו "מחסורי לשון ותקנתה" מתרפ"ט – הוא כזה, "שלמעשה הגענו לרעיון תחיית הארץ דרך הלשון העברית"¹² (ההדרגה שלי, ש"כ). עמדתו של ביאליק הופכת, איפוא, את "פירמידת ההיגיון" על ראשה ואת הקערה ההיסטורית על פיה, ומשנה מן הקצה אל הקצה את סדר הדברים – כפי שניתן לציירם באמצעות "נוסחת הביצה והתרנגולת".

היתה זו גם עמדתו של ברל כצנלסון – כפי שנמסרה מפי סדן בהרצאה שנשא בניו-יורק ב' בשבט תש"ל, לרגל מלאת שמונים שנה לייסוד ועד הלשון – אם כי ספק בעיני, האם סדן חשבה ברצינות או האם מתוך הומור ובדיחת דעת, או שהשתמש בדברי ברל כצנלסון לצרכים מתודיים-דידקטיים, לרגל הנסיבות ובהשפעת המאורע. מכל מקום, להערכת סדן, חזקה על מי שסבור, כי ייסוד "ועד הלשון העברית" וייסוד "הסתדרות המורים" הם בבחינת "עוכרה של מדינת ישראל" – כי גם יניח, ש"תחיית הלשון העברית היא מסדה של תחיית ארץ-ישראל, ואפילו הנחתה המוקדמת, עד שאפשר היה לו לברל כצנלסון להגיע לאמירה פאראדוקסלית ששמעתיה מפיו: "מי יודע אם ארץ-ישראל אינה המצאתה של הלשון העברית".¹³

הניסיון המודע היחידי הידוע לי, המצוי בספרות הרלוואנטית, להתייחס לסוגיה הקשורה בשאלה "מה קדם למה מבחינת הזמן והחשיבות" – וברמו, גם מבחינה סיבתית – מצוי במאמרו של ש' רוזנהק. המסקנה שהגיע אליה היא פחות או יותר צפויה – בהתחשב בתנאים של העדר מסגרת מושגית ופרספקטיבה היסטורית ראויות לשמן. ניסיון זה ניכר, במידה זו או אחרת, בשלושה מאמרים מלאי עניין ומאירי עיניים מפרי עטו: "לצמיחתה של התנועה העברית בפולין", "בין הקצוות (הערות לתולדות ריב הלשונות בגולה)" ו"בין אידיש לעברית (הערות ליוכלה של ועידת טשורנוביץ)". לדברי רוזנהק, כבר בקונפרנציה של "העבריה", שנערכה בשנת 1907 "הרצה ראובן בריינין על

12. הרצאה שנישאה במסיבת "אמוני הלשון" בירושלים, תמוז תרפ"ט. הובא גם בתוך: ח"ג ביאליק, *דברים שבעל-פה*, ספר שני, תל-אביב תרצ"ה, עמ' קלו.

13. ראה דב סדן, "לשון עברית חיה – לגבורות", בתוך: *פולמוס ושווה-פולמוס*, ירושלים תשל"ב. עמ' 212, ההדרגה שלי – ש"כ. חיזוק ותימוכין לעדותו של סדן אפשר למצוא בדברי ברל כצנלסון עצמו. באותה נימה ובאותה רוח מדבר ברל בוועידת הייסוד של ההסתדרות הכללית, שבה הוא מייחס ללשון העברית תפקיד ומעמד חשובים ביותר במכלול היצירה והתחייה האומית, התרבותית והחברתית. לדבריו, "אין טעם לחיינו פה מבלעדי הרעיון – האחד לכולנו. אם תוציאו, למשל, מתוך האגודה הפרופסיונלית את הלשון העברית – כי מה ענין אגודה מקצועית אצל שפה – מה תהא לנו האגודה הזאת? אגודה מקצועית שאין עמה צינות ואחריות בפני בנין הארץ, שאין עמה סוציאליזם (לא השם דוקא!) – זו אינה יכולה להיות בארץ-ישראל היא תתפורר מאליה". (מדבריו בוועידה השנייה של "אחדות העבודה", הובאו בתוך: *קונטרס*, כרך שלישי, חוברת סא ("י"ב טבת תרפ"א), עמ' 13.

הדיבור העברי וערכו לתחיית האומה וטען שתחיית השפה שווה לתחיית הארץ כמעלה ובזמן¹⁴. יעקב כהן – שעמד באותה עת בראש הלשכה המרכזית של "העבריה" בכרן – הדגיש באותו מעמד את הצורך הרחוף והחיוני בהחייאת הדיבור העברי, שבמימושו ראה תוכן, דרך ומטרת ביניים חשובים, הצופנים בחובם את השגת המטרה הראשית – גאולת האומה. לדבריו, "תחיית הדיבור העברי היא המטרה והדרך אל המטרה של גאולת העם"¹⁵. כהן ראה איפוא בהחייאת הדיבור העברי תנאי ועיקרון מנחה הצריכים להיות ביסוד כל תוכנית פעולה המכוונת להבטיח את ניצחון המאבק שמנהלת הציונות במגמה לחדש את ריבונות העם היהודי בארץ-ישראל ואת תרבותו-ספרותו, וממילא לעצב יהודי מטיפוס חדש. מכל מקום, המסקנה הסופית והחשובה שאליה מגיע רוזנהק במאמרו "לצמיחתה של התנועה העברית בפולין" היא, כי "כתחום תחיית הלשון ובהקמת התנועה העברית קשה לקבוע בדיוק את המוקדם והמאוחר בזמן ובמקום"¹⁶ – אף על פי שגם הוא מודה בכך, ש"התנועה למען תחיית הלשון" [...] "ניזונה מכיסופים ציוניים"¹⁷, כרעת אוסישקין, קלוזנר, ליפשיץ ואחרים.

*

ביטוי מקורי, יחיד אולי במינו, בספרות הרלוואנטית לתולדות תחיית הלשון העברית – ואילולי דמיסתפינא הייתי אומר: הברקה – שהוא ביטוי לחשיבה היסטורית המנסה למצוא ולאתר קשרי סיבה ומסובב ומוקדם ומאוחר מבחינה כרונולוגית בין המאורעות, ניתן למצוא אצל דניאל פרסקי. "רעיון תחית האומה ורעיון תחית הלשון" – קובע פרסקי במאמרו "מ'שפה ברורה' עד 'תרבות'" – "צמחו ועלו משורש אחד ולכלבו זה כנגד זה תחת חופת-אור אחרת, יניקה אחת לשניהם: הרצון הלאומי לחיות, להתפתח על פי דרכו ולהתגלות ככל מלוא-כוחותיו"¹⁸. המונח "שורש" על פי גירסת פרסקי – כלומר, המקור, או אם תמצא לומר: הגורם הסיבתי הראשוני – זהה ככל הנראה למושג "חפץ (אינסטינקט) הקיום הלאומי", על פי גירסת אחד-העם. והוא ממשיך:

רעיונות האלה מתאמצים איש-איש בשלו, למלא את שתי הפגיומות העקריות בישראל: חוסר קרקע עצמי והעדר שפה עצמית, – הפגיומות שהן מקור גלותנו הכפולה; גלות החומר וגלות הרוח. כאב אחד הוא. ואשר על כן אנו רואים, כי שני רעיונות המרפא

14. על פי ש' רוזנהק, "בין הקצוות (הערות לתולדות ריב-הלשונות בגולה)", בתוך: שמשון מלצר (עורך), כרמלית, שנתון ספרות, ו-ז, הוצאת אגודת הסופרים סניף חיפה והוצאת קרית-ספר, ירושלים תש"ך, עמ' 257, ההדגשה שלי, ש"כ.

15. שם, עמ' 257, ההדגשה שלי, ש"כ.

16. ש' רוזנהק, "לצמיחתה של התנועה העברית בפולין", בתוך: ש' שלום (עורך), כרמלית, תל-אביב תשט"ו, עמ' 178.

17. שם, עמ' 176.

18. דניאל פרסקי, "מ'שפה ברורה' עד 'תרבות'", בתוך: כתבי דניאל פרסקי, כרך ראשון: עברי אנכי, ניר-ירוק תש"ח, עמ' 247-248.

גומלים זה לזה ופוסעים בקצב אחד אם פסיעה גסה ואם פסיעה דקה. בני-לוויה נאמנים הם.¹⁹

ב

השימוש במונחים 'סיבה' ו'מסובב' בספרות הקשורה בתחיית הלשון העברית הוכנס, אולי לראשונה, על ידי ביאליק. הם נטבעו על ידיו במאמר שכתב כבר לפני שבעים שנה בשם "חבלי לשון". כזכור, "הנחת העבודה" שלנו היא, שעיצוב המציאות ההיסטורית בתחומיה השונים הוא תוצאה של אינטראקציה בין "הגורם האנושי" – רצונו ובחירתו החופשית – מצד אחד, לבין גורמים, כוחות ותהליכים אובייקטיביים אחרים, כגון גורמים היסטוריים, תרבותיים, כלכליים ואחרים, אשר פועלים על פי דינמיקה פנימית עצמית. הנחה או תפיסה זו עומדת בעינה למרות העובדה, שאת אופי הכללים והעקרונות המונחים ביסוד פעולתם איננו יודעים בצורה ודאית וחד-משמעית. אם בוחנים בקפידה ובעין ביקורתית את דבריו של ביאליק מתברר, כי השימוש שהוא עושה במונחים "סיבה" ו"מסובב" אינו תואם במלואו את השימוש שעושים בהם פילוסוף-של-ההיסטוריה או חוקרים במדעי החברה והטבע, וממילא אין זהות בין המשמעות שמעניק להם ביאליק לבין המשמעות שמעניקים להם האחרונים. ואף על פי כן, יש בדבריו כדי להוסיף תובנה חדשה לדיון בסוגיה שלפנינו ולהאיר באור חדש את המחקר כאן.

ביאליק עצמו, כאשר דן ב"שאלת ההברה" ובאופי "יחסי הכוחות" במאבק שהתנהל בין חסידי העברית לחסידי היידיש, הבחין בין התחום של רצונו ובחירתו החופשית של האדם לבין התחום שבו שולטים כוחות ו"חוקי ברזל תקיפים" הכרחיים, שלא ניתן להכריעם, גם אם לעומתם ניצבים אפילו "קברניטי הפוליטיקה". ואולם למרות שביאליק טוען, במאמר-ההצאתו "שאלת הלשונות בישראל" (כ' באלול תר"ץ), שאין הוא "מיסטיקן, אלא רציונליסט" המאמין ב"חוקיו של הטבע",²⁰ אין הוא מהסס להציע בנשימה אחת מה שאפשר לכנות קווים ועקרונות מנחים ל"תוכנית פעולה" – במטרה לשנות את פני המציאות ואת מצב העניינים, שבו קיים בעם היהודי מיעוט של דוברים עבריים החיים ויוצרים את ערכיהם הפנימיים והחיצוניים בשפה העברית. בכך מעיד ביאליק על עצמו, כי הוא מאמין שקיים, בכל זאת, כר נרחב לפעולה ולעיצוב מציאות חדשה, העומדים לרשות הפרט והחברה היהודית – כר חופשי ופנוי במידה מסוימת משליטתם הבלעדית של כוחות ותהליכים "עיוורים" או הכרחיים, אשר לרעת המחמירים, כל מה שניתן לעשות, במקרה הטוב, הוא ללמוד את חוקיותם ולהישאר "אדישים" וחסרי אונים להשלכותיהם החברתיות, התרבותיות והלשוניות-ספרותיות. דומני כי רק כך ניתן להבין, למשל, את

19. שם, עמ' 247-248.

20. ביאליק, "שאלת הלשונות בישראל", דברים שבעל-פה, ספר שני, עמ' קנב.

הצעתו – ליתר דיוק: מסקנתו – החותמת את מאמרו "חבלי לשון", לפיה "תקנתה הגמורה של הלשון העברית לא תבוא אלא עם תחיתה הגמורה בדבור, ולפיכך כל המעשים שיעשו לתועלתה צריכים להיות מושפעים מתוך רעיון זה ומכוונים לתכליתו" (ההדגשה במקור).²¹

השימוש במונחים "סיבה" ו"מסובב" מופיע אצל ביאליק במאמר שחיבר, במידה מסוימת, בתגובה (אך לא בסמיכות זמנים!) למאמרו של אחד-העם "הלשון וספרותה" (ד' בסיון תרנ"ג). כאמור לעיל, השימוש שנעשה בהם הוא לכל היותר אנאלוגי מבחינה מבנית-צורנית, אך בשום אופן לא זהה מבחינה מהותית לשימוש שנעשה בהם בתחומי המדעים המדויקים. ממילא המשמעות שיש לביטוי "שלשלת סיבתית", בתור סידרה או רצף של אירועים ופעילויות הקשורות זה בזה בקשר הגיוני, אשר יופיע אצלי, אינו זהה עם המשמעות שיש לביטוי "תגובת שרשרת" הבא לציין ולאפיין, למשל, תופעות פיזיקליות או ריאקציות כימיות, שבהן קיימים קשרים "אוטומטיים" הכרחיים בין האלמנטים השונים המרכיבים אותן.

להזכירנו, ברקע כתיבת מאמרו "חבלי לשון" היה מונח מאמרו של אחד-העם "הלשון וספרותה". כידוע, במאמרו זה מקדים אחד-העם את "סלסול המחשבה" (כלומר: כתיבת יצירות ספרותיות ראויות לשמן מכל הסוגים), כגורם סיבתי וכתנאי הכרחי להעשותה ולהרחבתה של הלשון העברית, ובעצם – לתחיתה. הקריאה "סלסלו את המחשבה והיא תרומם את הלשון"²² (ההדגשה במקור) – הינה המסקנה הבלתי נמנעת לדעתו, החותמת את מאמרו של אחד-העם, שכן, "לא עניות הלשון הוא החסרון הדורש תיקון ראשונה, כי אם עניות הדעת [ההדגשות במקור] בספרותה, ועל העניות הזאת [...] לא תוכל לחפות גם היצירה היפה, המגשימה את החיים כמו שהם לכל חוקות האסטיטיקא".²³

הניתוח שמציע ביאליק למצב העניינים ולהשתלשלות הדברים שונה מזה של אחד-העם. ב"שלשלת הסיבתית", על פי גירסת ביאליק, ה"מסובב" הינו דווקא "עניותה הגמורה או המדומה" של הלשון, וכן "חסרון כשרונות או חסרון מלים, מיעוט קוראים וקונים וכדומה".²⁴ וה"סיבה", לעומת זאת, היא "שאינה מדוברת כפי רוב העם ומה שאין זה חי ויוצר בה את כל חייו וערכיהם הפנימיים והחיצוניים במלוא היקפם".²⁵ מניתוח מצב זה נובע ומתחייב, ממילא, "לוח זמנים" ו"סדרי קדימויות" בהקצאת משאבים, בהשקעת מאמצים ובמתן תשומת לב. נצטט, איפוא, את הקטעים הרלוואנטיים ממאמרו "חבלי לשון":

21. ח"נ ביאליק, "חבלי לשון", כתבי ח"נ ביאליק ומבחר תרגומיו, ספר שני, תל-אביב תרפ"ו, עמ' ר. ההדגשה שלי – ש"כ. מדובר במסקנה השביעית והאחרונה במניין מסקנותיו.

22. אחד-העם, "הלשון וספרותה", בתוך: כל כתבי אחד-העם, תל-אביב-ירושלים תש"ז, עמ' צו. ההדגשה שלי – ש"כ.

23. שם.

24. ביאליק, לעיל הערה 21.

25. שם, ההדגשה שלי, ש"כ.

[...] לפי "המצב כהיותו", כלומר, כל זמן שאנו רואים את לשוננו כ"פג לשון", שאין לה אלא "כתב", ובתוך הכתב אין לה אלא ד' אמות של "יהדות", קשה, וכמעט אי אפשר, למצוא בשום מקום ומקצוע תפקיד ממשי ללשונו, וממילא גם צרך גמור [ההדגשה במקור] לקיומה – במדה כזו שנוכל להשען על כחו בעבודת התפתחותה ותחיתה. כל ראייה – שוברת בצדה. והלואי שתעלה בידנו לקימה "כמו שהיא", בענייה ובגסיסתה.

ועד שאנו מבקשים את ה"תפקיד" במקום שאינו – וכי לא יפה לנו שנודה על האמת המרה, שאי אפשר שיהא צרך גמור וממשי – לא מדומה, אלא טבעי ומורגש לכל – כי אם בלשון חיה בכבוד ובכתב כאחד, וכי לא מוטב להכיר לבסוף שעיקר אסונה של הלשון העברית אינו ה"מסובב" – עניוּתה הגמורה או המדומה, חסרון כשרונות או חסרון מלים, מעוט קוראים וקונים וכדומה, אלא ה"סבה" עצמה. והסבה עצמה היא: מה שאינה מדוברת כפי רוב העם ומה שאין זה חי ויוצר בה את כל חייו וערכיהם הפנימיים והחיצוניים במלוא היקפם.

והרי הדבר ברור, שלשון שבכתב גרידא, מצומצמת בספרים, אפילו אם "אוצרות חשך" לה – לא יועיל הונה "ביום עברה", כל זמן שאוצרותיה הרבים מונחים כאבנים שאין להן הופכים ואינם מביאים פירות.²⁶

בחלק הראשון של המשך דבריו מצביע ביאליק על הסכנות וההשלכות הנובעות ממצב שבו קיים "רכוש לשוני", אך לא מסתמנת "תנועה שאינה פוסקת ומחזור תמידי בחיים" – כשהאנאלוגיה האקטואלית היא כנראה משק שבו יש "הון בסיסי" אך לא ניכרת פעילות כלכלית ערה. כמו כן הוא מסביר מדוע נגזר דינה של הלשון העברית לכף חובה ולחיים שעל סף הכליה, אם יתמיד "המצב כהווייתו", כלומר מצב שבו העברית ניצבת על "פלג לשון" אחד – מימד הכתב-הספר (המגויס כמעט כולו לעניינים הקשורים ביהדות, כלומר בקדושה ובתורה שבעל-פה). בחלק השני של דבריו הוא מנמק, בין השאר, מדוע ה"מצב כהווייתו" אינו "מחויב המציאות" – ומחזק בכך את הנחתנו-טענתנו המוקדמת, לפיה למרות שביאליק מדבר במונחים של "סיבה" ו"מסובב" אין הוא בבחינת "חסיד שוטה" או מאמין עיוור בתפיסה בדבר "כורח היסטורי" (דטרמיניזם) על פי המתכונת הדוגמטית שלה. ההוכחה לקיומה של יכולת לממש אפשרות שונה מהמצב שנכפה עליו בכוח נסיבות ותהליכים היסטוריים אובייקטיביים מצויה, לדברי ביאליק, בארץ-ישראל, שבה מסתמנים עקבות ברורים של תחייה גמורה ושלמה ללשונו, עקבות שיש בהם כדי להעיד על חלקם של כוח ה"רצון" וה"אמונה" בתחיית השפה העברית. נטה, איפוא, אוזן כרויה לדבריו:

מציאותו של רכוש לשוני בלבד, אפילו מרובה ביותר, אינה מספקת עדין, אלא הוא טעון הפיכה והפיכה, תנועה שאינה פוסקת ומחזור תמידי בחיים. תנועה זו שעל ידה נברא המלאך היותר נאמן של הלשון – השגרה. העשירה בשלשונות, אם אין לרכושה הולכה והבאה, עקירה והנחה, מעוז ומשמוש, שכלול ומלואים כל שעה וכל רגע בכתב ובדבור גם יחד – קיומה פגום ועלוב והיא הולכת ומתנונית, הולכת ונחשלת. גדול כח הדבור

החי, ואין לך "אבסורד" – מן הצד הדקדוקי או גם ההגיוני – שלא תעכל אותו קיבל הלשון החיה ולא תהפכה ל"חלבה ודמה", להשבחת גופה. וכנגד זה לשון שאינה חיה – כח עכולה נחלש, אור חייה נדעך, ו"חלבה ודמה" מתמעטים – ועל ידי כך מתחילות להתבלט יותר העצמות היבשות של שלדה הפילולוגי, לכעורה ולאסון המחזיקים בה ל"מחצה", ככתב גרדיאן [...]

ולהרוס כליל את המחיצה שבין נפשנו ולשונונו, לשים קץ בפעם אחת לכל "חבלי הלשון" – לא תוכל אלא תחיתה הגמורה של הלשון, תחיה בדבר ובכתב, דרך אחרת אין: או תחיה גמורה או – חיים מנוולים, חיים של בושה וכלמה, שמיחה יפה מהם. אבל לידי מסקנא "קיצונית" כזאת רשאים לבוא רק אלו, שבעיניהם ה"מצב כהויתו" אינו "מחויב המציאות", אלא מאמינים באפשרותו של מצב אחד, מצב של תחיה גמורה ושלמה ללשונונו, תחיה בדבור ובכתב, מעין זו שיש לה כבר סימנים מוחשיים בארץ-ישראל. הם אינם צריכים לבקש ללשונונו "תפקידים לפי שעה" במקום שאינם; הם אינם יראים גם להורות ברבים, שלפי "המצב כהויתו" – אינו מן הנמנע שיהא סוף לשונונו כליה, מפני שאי אפשר שיהא צרך מוחלט, טבעי, בלשון של ספרים גרידא, ודבר שאין בו צרך מוחלט – אפשר שיתקיים, אבל גם אינו מן הנמנע שלא יתקיים, הם יש להם גם על מה להשען בעבודתם לתקנת הלשון בכלל, מפני שלהם הצרך בלשון עברית חיה הוא צרך גמור, נפשי, חלק חשוב מן האידיאל הלאומי, ואותו החלק שבידנו לעשותו, ואינו תלוי אלא ברצון ובאמונה.²⁷

*

דומה, שעל פי מצב המחקר הקיים כיום – בלי הידיעה, שיטות החקירה, מקורות הרעת וכיו"ב – אין באפשרותנו לקבוע בוודאות באיזו מידה ניתוח הדברים כפי שמצא את ביטוי בדברי אחד-העם ובדברי ביאליק על אודות הסיבה והמסובב אכן מציג או חופף את האמת כולה. מה שכן אפשר להגיד בשלב זה של הדיון, כמעט ללא עוררין, הוא שבין הגורמים, התחומים, התופעות והפעילויות, הנכללים בקטיגוריות ה"סיבה" מצד אחד וה"מסובב" מצד שני, שאותם מונה אחד-העם, ובמיוחד ביאליק, קיימות חפיפות מסוימות, באופן שלא תמיד ברור או ניתן לקבוע באופן ודאי וחד-משמעי מה קודם למה – הן מבחינה כרונולוגית וסיבתית, הן מבחינת השאלה, מה חשוב יותר ומה חשוב פחות מבחינת סדר הקדימויות הנחוץ להפעלת תוכנית הבראה (התערבות מתקנת ל"עניוּתה של הלשון", ואיזה חיסרון דורש תיקון תחילה: "חסרון כשרונות או חסרון מלים", "מיעוט קוראים וקונים [צרכנים] וכדומה".

כך או אחרת, כוחם וגדולתם של אחד-העם ושל ביאליק התבטאו במאמץ האינטלקטואלי שהשקיעו בניסיון לנתח ולתת הסבר היסטורי-סיבתי ותרבותי-ספרותי בעל משמעות עכשווית ורלוואנטית לזמנם, למצבה של הלשון העברית וכן להציע דרכי-תיקון והתערבות והליכי פיצוי ושיקום, מחד גיסא, ובמחויבות המוסרית שחשו כלפי עמם, אשר ניצב בפני פרשת דרכים הן מבחינה לאומית-קיומית והן מבחינה תרבותית ולשונית-ספרותית, מאידך גיסא.

אולי הניסיון המובהק ביותר מצד אחד-העם לנסח את יסודות גישתו ודרך חשיבתו במונחים היסטוריים סיבתיים נעשה במסגרת מאמר קטן שפרסם בשם "טעות" *הצפירה* (י' באב תרע"ב) – בתגובה להדים שעורר פרסום מאמר קודם בשם "סך הכל". דומה ששם גם מצוי הבסיס העיוני לניתוח מצב הלשון העברית – הן מבחינה כרונולוגית וסיבתית, והן מבחינת לוח זמנים וסדר הקדימויות המומלץ על ידיו בהשקעת מאמצים-משאבים לשם שיקום מצבה. אומנם במאמר מפורטים יסודות גישתו הסיבתית *בהקשר מעשי* של גאולת העם והארץ – או בלשונה של הפרוגרמה הבאזילית: "מקלט בטוח לעם ישראל בארץ-ישראל"²⁸ – אך בלי שום קושי ניתן לישם את עקרונות שיטתו ולעשות גזירה שווה, על בסיס אותם היסודות העיוניים, לעניין עמדתו בשאלה של גאולת הלשון העברית.

מותר איפוא לשער, כי ביסוד "תוכנית הפעולה" שהוא מציע מונחת ההנחה, כי בין "סלסול המחשבה" לבין "רוממות הלשון" – באמצעות "החייאת הספרות" – קיים "קשר טבעי, קשר של סיבה ומסובב" [ההדגשה שלי, ש"כ] אשר משמש "בסיס לשיטה של עבודה" [ההדגשה במקור] אשר "מיוסדת בהכרח על ציור ברור [...] משלשלת הסבות והמסובבים, המקשרת את הפעולות השונות זו לזו ואת כולן יחד אל המטרה"²⁹. מפאת החשיבות הנודעת לרעיונות אלה להבנת ענייננו, נביא את הדברים מפיו בהשמטות קלות:

[...] בין כל מטרה והמעשים הנעשים לשם השגחה – צריך שימצא איזה קשר טבעי, קשר של סבה ומסובב; צריך שנדע מה להשיב על השאלה: "איך תושג מטרה זו על-ידי מעשים אלו?" וכל זמן שאין קשר כזה במציאות ואין מה להשיב על אותה השאלה זולתי דברים סתמיים כלבד [...] כל זמן שנמצא הדבר במצב כזה, יש כאן אמנם "תקוות חביבות", אידיאל לאחריית הימים, אבל אין כאן מטרה מעשית, שתוכל לשמש בסיס לשיטה של עבודה [ההדגשות במקור]. כי כל שיטה של עבודה מיוסדת בהכרח על ציור ברור (שכלי או דמיוני) משלשלת הסבות והמסובבים, המקשרת את הפעולות השונות זו לזו ואת כולן יחד אל המטרה. [ההדגשות שלי, ש"כ]

שמה תאמר: "מי יגיד את הבאות? והרי אפשר שיקרו דברים בלתי נראים מראש ויתנו פנים חדשות למציאות?" – כן, אפשר. אבל אין "אפשר" שכזה נעשה בסיס לשיטה של עבודה [ההדגשה שלי – ש"כ], ואין כאן עוד מטרה למעשים שבהזוה [ההדגשות במקור], אלא חזון-לב לעתיד לבוא, אידיאל המרומם את הרוח, שעדיין לא נגלתה הדרך להגיע אליו בפועל.³⁰

28. אחד-העם, "סך הכל", בתוך: כל כתבי אחד-העם, עמ' תכט.

29. שם. ההדגשה שלי, ש"כ.

30. אחד-העם, "טעות", בתוך: *הצפירה*, י' באב תרע"ב. הובא ברפוס גם תחת הכותרת: "הוספה למאמר הקודם" (הכוונה למאמר "סך הכל", לעיל, הערה 28. המאמר ראה אור בשינויי גירסה קלים גם ב"הקדמה להוצאה החדשה" לכל כתבי אחד-העם, עמ' ח [וכן הובא בעל פה פדשת דרכים, חלק רביעי, עמ' קצח-קפא]). ההדגשות במקור – אלא אם כן צוין אחרת.

ד. קשר (מודל) "קווי", קשר (מודל) "מעגלי" ו"מסתעף"

נספה להלן להחיל את העקרונות והמסקנות שהסקנו במקום אחר לגבי סוגיית המימד, התפקיד והמשמעות הכפולים שיש לכל גורם המעורב בתהליך,³¹ מחד גיסא, וסוגיית ה"סיבה" וה"מסובב" מאידך גיסא – בהקשר של הדיון בשאלת מערכת היחסים והקשרים בין התעוררות ההכרה הלאומית היהודית המודרנית לבין התעוררות הצורך בהחיית הלשון העברית בכלל, והתביעה לחידוש הדיבור העברי בפרט, כפי שהללו מוצאים את ביטויים אצל אוטישקין וחבריו לדעה, ואצל אחד-העם וביאליק.

ראינו כבר לעיל, כי בניסיון לקבוע "מוקדם" ו"מאוחר", סדר חשיבות, סדר קדימות, לוח זמנים ועקרונות הפעולה המונחים ביסוד תוכנית ההבראה וההתערבות המתקנת, משתמש ביאליק בלשון סיבתית, כלומר במונחים של "סיבה" ו"מסובב" בתורת קטיגוריות נפרדות – כפי שהדבר מקובל בכל ניסיון מדעי-שיטתי להסביר את תולדות התפתחות התרבות האנושית. כמו כן ראינו, כי על פי גירסת אחד-העם, "עניות הדעת" בספרות הינה הגורם ל"עניות הלשון", וכי מזה נובע לדעתו הצורך ב"סלסול המחשבה" כתנאי מוקדם והכרחי במאמץ "לרומם [= להחיות] את הלשון".

בהבדל מאחד-העם, גירסת ביאליק היא שהסיבה ל"עניות הלשון" (בתורת מסובב) היא העדר מימד הדיבור מפי רוב העם, ו"מה שאין זה חי ויוצר בה את חייו וערכיהם הפנימיים והחיצוניים כמלוא היקפם".³² כך או אחרת, על פי שתי הגירסאות יוצא, שהקשר בין שני חלקי ה"משוואה" או "נוסחת הפיתרון" הכוללים את מרכיבי המציאות הוא קשר "קווי". אופי התרופה – או "נוסחת הפיתרון" – שהשניים מציעים רק מחזק את ההיגיון המונח ביסוד הטענה בדבר קיומו של קשר קווי. כידוע, בעוד על פי גרסת אחד-העם התרופה תבוא באמצעות החיית הספרות, כלומר "להכניס לתוכה מחשבות חיות", "נוסחת הפיתרון" שמציע ביקליא נובעת כבר מעצם הדיאגנוזה – באותה המידה שהיא משתמעת באופן ישיר מעצם הדיאגנוזה של אחד-העם – החיית הלשון מימד הדיבור במסגרת של כינון הוויה נורמלית מבחינה לאומית חברתית ותרבותית, על פי מתכונת "מעין זו שיש לה כבר סימנים מוחשיים בארץ-ישראל" (שם, עמ' רא). לצרכים מתודיים ניתן לנתח ולתאר את התפתחות הדברים ואת השתלשלות העניינים שהובילה למצב הנוכחי – מבחינה אנאליטית-דיאגנוסטית – במונחים של מוקדם ומאוחר, מבחינה כרונולוגית וסיבתית, בצורה הסכמאטית הבאה:

31. סוגיית המימד, המשמעות והתפקיד הכפולים שיש לכל גורם בשלשלת הסיבתית נדון במקומות שונים של חיבורי הנזכר לעיל, תחיית הלשון העברית בראייה כִּין־תחומית.

32. ביאליק, לעיל, הערה 21.

“שלשלת סיבתית” (אנליטית-דיאגנוסטית)
קשר/מודל קווי

מסובב	סוג/אופי הקשר	סיבה	
“עניות הלשון”	← קווי	“עניות הדעת בספרות” (העברית)	אחד-העם
“עניות הלשון”	← קווי	היעדר מימד הדיבור (היעדר ציבור יהודי גדול שחי ויוצר בלשון העברית את ערכיו הפנימיים והחיצוניים במלוא היקפם)	ביאליק

את “נוסחת הפיתרון” והתרופה המוצעת על ידי אחד-העם³³ וביאליק, אשר יכולות וצריכות לשמש “בסיס לשיטה של עבודה” – אם להשתמש בלשון אחד-העם – ניתן לתאר באופן סכמטי בצורה הבאה:

“שלשלת מתקנת”

תנאים, עקרונות ויסודות לתוכנית-פעולה-הזוהבראה ולהתערבות-מתקנת בהחייאת הלשון העברית כ’בסיס לשיטה של עבודה’

תנאי מוקדם	גורם מתווך/ תנאי הכרחי	יעד/מטרה
אחד-העם	'הכניסו לתוכה [לתוך הספרות] מחשבות חיות'	במטרה 'לרומם את הלשון'
ביאליק	"תנועה שאינה פוסקת ומחזור תמידי בחיים, תנועה זו שעל ידה נברא המלאך היותר נאמן של הלשון - השגרה [ההדגשה שלי, ש"כ] ³⁴ (שם, עמ' ר) - כפי שהיא נוצרת אצל כל חברה החיה בתנאים של הוויה נורמלית מבחינה לאומית-מדינית- תרבותית	"לשון חיה בדבור ובכתב כאחד"; " [...] תחית שפה [כביטוי ל] צרך נפשי עמוק, זעקת נשמה של דורות לשלמות פנימית, סוף דבר הכרח תרבותי [ההדגשה במקור]" ("תרבות ופוליטיקה" ³⁵)
		"צרך בלשון עברית חיה [...] צרך גמור, נפשי, חלק חשוב מן האידיאל הלאומי, ואותו החלק שבידנו לעשותו, ואינו תלוי אלא ברצון ובאמונה" ("חבלי לשון" (עמ' רא)

עד כאן נדונה מערכת היחסים שבין הסיבה למסובב בהקשר של מצב הלשון העברית טרם החייאתה המלאה, וכך העקרונות הצריכים להיות מונחים ביטוד "תוכנית הפעולה" הדרושה לשיקומה - בתורת "בסיס לשיטה של עבודה", כלשון אחד-העם ("טעות", הצפירה, "באב תרע"ב). להלן נמחיש את הדיון במערכת היחסים שבין סיבה למסובב בהקשר של הדיון בשאלה, מה קדם למה, מבחינה כרונולוגית ומבחינת סדר החשיבות: האם התגבשות ההכרה היהודית המודרנית והתעוררות התנועה לתחייה לאומית - כפי שקרמה עור וגידים בין הצורת "חיכת ציון" ובין בצורת הציונות המדינית וחדוש היישוב בארץ-ישראל

34. תנאי הכרחי זה מנוסח על ידי ביאליק בצורת מסקנה (שביעית במספר) שחותמת את מאמרו "חבלי לשון". מסקנה זו אומרת כי "תקנתה הגמורה [ההדגשה במקור] של הלשון העברית לא תבוא אלא עם תחייתה הגמורה בדבור, ולפיכך כל המעשים שיעשו לתועלתה צריכים להיות מושפעים מתוך רעיון זה ומכוונים לתכליתו". ראה ח"ג ביאליק, "חבלי לשון", כתבי ח"ג ביאליק ומבחר תרגומיו, ספר שני, עמ' רי).

35. ח"ג ביאליק, "תרבות ופוליטיקה (תשובה למר אוטישקין)", הגנה, שנה ראשונה, אב-אלול תרע"ח חוברת ו, אודיסה 1918, המאמר ראה אור גם בתוך כתבי ח"ג ביאליק ומבחר תרגומיו, ספר שני, תרפ"ו (הציטוט מעמ' שכ).

– קדמו להתעוררות התביעה לתחיית הלשון העברית, ובמיוחד לצורך בדיבור עברי, או ההיפך הוא הנכון. מטעמים ומשיקולים מתודיים נתעלם מההבדלים הקיימים בין שלוש הגירסאות האפשרויות – כפי שנדונו על ידי לעיל – ונתמקד בגירסה השלטת מבית מדרשו של אוסישקין. את הקשר שבין שני המדרים של תחיית הלאומיות היהודית המודרנית – העלייה לארץ-ישראל ויישובה, מצד אחד, וחיידוש הדיבור העברי מצד שני – ניתן איפוא לתאר (על פי גירסת אוסישקין, קלוזנר, ליפשיץ, קלוזנר) בצורה סכמאטית באופן הבא:

‘מוקדם’ ו‘מאוחר’

מצב / שלב א	← מצב / שלב ב
<p>“התשוקה לחיים עצמיים, לחיים ציבוריים במובן היותר רחב – היינו חיים מדיניים בארצנו אנו” ו”בניין המרכז הלאומי בארץ-ישראל” (אויסישקין, “לשאלת ההברה”, ‘הגנה’, עמ’ 31, 32); “התעוררות רעיון-הישוב” (קלוזנר, “מרחיבי הלשון” ומתנגדיהם”, עמ’ 20)</p>	<p>“התנועה של תחיית הדבור העברי” / “נחיצות הדיבור [העברי] [ההדגשה במקור]” (אויסישקין, שם); “רעיון תחיית-הלשון” (קלוזנר, שם)</p>

ואולם לאחר עיון ביקורתי נוסף בדבריהם של אחד-העם וביאליק, מצד אחד, ובדבריו של אוסישקין וחבריו לדעה מצד שני, מתברר, כי נוסף לכך שקיים קושי אפיסטמולוגי להכריע בשאלת הסיבתיות – כלומר: לגבי השאלה מה קדם למה, בכל אחת משתי הקטיגוריות של סיבה ומסובב.³⁶ קשר או מודל מסוג “קרוי” אינו ממצה את הפרובלמטיות ואת המורכבות הקונצפטואלית המציינת את מערכת היחסים; וכי מודל מסוג “מעגלי” משקף בצורה נכונה ויעילה הרבה יותר את המציאות. קשר “מעגלי” משקף בצורה נאמנה יותר גם ברמת הניתוח הסיבתי וגם ברמת העקרונות המונחים ביסוד תוכנית הפעולה וההבראה וההתערבות המתקנת. קשר מהסוג הזה, דומה, נרמז לפחות מבחינה סמאנטית, כבר אצל סדן, בהשתמשו בביטוי “מעגל הסיבות והמסובבים”. מבחינה מבנית (צורנית) ותפקודית ניתן לתאר קשר מהסוג הזה בצורה סכמאטית באופן הבא:

36. כך, מן הסתם לא נוכל לקבוע בוודאות מה הביצה ומה התרנגולת בטענתו של ביאליק, לפיה ה’מסובב’ הינו “עניוּתה הגמורה או המדומה, חסרון כשרונות או חסרון מלים, מעוט קוראים וקונים [– צרכנים בלשון ימינו]” בשעה שה’סיבה’ לדבריו “מה שאינה מדוברת בפי רוב העם [...]”. הרי כבר על פניו נראה, שלפנינו במידה רבה חפיפה חלקית וקשרים פנימיים – בעלי אופי סיבתי-מעגלי, לעתים דו-סטרי, בין הגורמים הניצבים משני צדי המתנס הקטיגוריאלי.

תופעת "כפל הפנים" והמשמעויות שבתפקיד ובמעמד הנודעים ל'סיבה'
ול'מסובב' בתהליך התחייה של הלשון העברית
(מודל מעגלי)

א. מבנה קונצפטואלי-פורמלי "עוברי" ב. "מעגל קסמים" סיבתי שלילי ג. "מעגל קסמים סיבתי חיובי

יתרונו של המעגל כאמצעי מתודי, שהוא מבטא בצורה מוחשית הן את הדינמיקה הפנימית והן את ההיגיון הדיאלקטי המונחים ביסוד התופעה, שבה לכל גורם נודעים מימד, תפקיד ומשמעות כפולים בשלשלת הסיבתית, המחזקים או מחלישים, בהתאם לעניין, זה את זה. במקרה הראשון אפשר לדבר במונחים של "מעגל קסמים חיובי"³⁷ ובמקרה ההפוך – במונחים של "מעגל קסמים שלילי".

37. קשר "מעגלי" מהסוג הזה – במקרה שלהלן גם דרסטי – משקף את מערכת יחסי הגומלין שבין היידיש לבין העברית על פי גירסת סדן. הפריה הדדית על פי סדן מתבטאת בכך, שהלשון העברית העניקה ליידיש משיגבה, בעוד שהאחרונה תרמה לעברית מחיותה. את הבסיס למערכת היחסים מהסוג הזה לקח, אולי, סדן ממאמרו של ביאליק. בהרצאתו "על שום אש ופרץ הירשביין", אייר תרפ"ז, אומר ביאליק, כי "מנדלי בגאונותו המיוחדת כיוון את הרגע 'בשעה שהשמים נפתחים' וזיווג את שתי הלשונות. הוא שנתן מן הפלסטיות העברית לספרות האידית, והוא שנתן גם מוזיונותה של הלשון האידית לעברית, אבל הלשון האידית נבראה על ברכי הלשון העברית" (דברים שבעל-פה, ספר שני, עמ' ריא, ההדגשה שלי, ש"כ). במקום אחר הוא אומר, כי היידיש העניקה לשפה העברית – כמו שעשתה העברית לפניה – "חיות אינטימיות וגמישות". (דברים שבעל-פה, ספר שני, עמ' קנר (ההדגשה שלי, ש"כ).

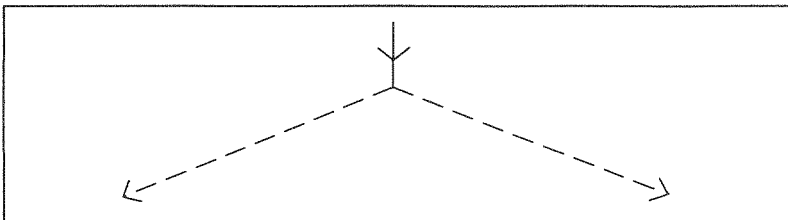
כוחו של "המעגל ככלי מתודי בא לידי ביטוי ניכר גם בהצגת מערכת יחסי הגומלין הדרוסטרית (הפריה הודית) בין יידיש לעברית – כפי שהצביעו עליה ביאליק וסדן. "מעגל" זה, על פי גירסת ביאליק-סדן, ניתן להציג באופן סכמאטי בצורה הבאה: יחסי גומלין (הפריה הודית בין יידיש לעברית על פי גירסת ביאליק-סדן)

יחסי הגומלין (הפריה הודית בין יידיש לעברית על פי גירסת ביאליק-סדן)

בנוסף למודל הקווי ולמודל המעגלי קיים מודל מורכב אולי יותר, ובוודאי לא פחות מעניין מבחינה היסטוריוסופית וקונצפטואלית – המודל "המסתעף". מאמרו של דניאל פרסקי רומז לבעיית הסיבתיות בחקר גורמי תחיית הלשון העברית במסגרת ובפרספקטיבה רחבה יותר, שבה מוצג גורם-מקור סיבתי ראשוני משותף ("שורש אחד") לשתי תופעות-ממדים שתפסו מקום חשוב בתולדות ההתפתחות של החברה והתרבות האנושית, שנדונו לעיל: התעוררות התנועה לתחייה לאומית של העם היהודי מצד אחד, והתעוררות התנועה לתחיית הלשון ולחידוש הדיבור העברי. את הרעיון הזה ניתן להציג בצורה סכמאטית באופן הבא:

"שורש אחד" / מקור סיבתי משותף
 "הרצון הלאומי" [למימוש הזהות וההגדרה היהודית העצמית]

רעיונו של פרסקי חשוב ומעורר עניין, ומצריך עיון ודיון נוספים. העובדה שלביטוי "שורש אחד" משמעות מטאפיסית – ייתכן שמשמעותו של "חפץ (אינסטינקט) הקיום הלאומי" או "רוח האומה" על פי משנת אחד-העם – אין בה כדי להפחית ממשקלו וממשותו ההיסטורית.

*

בסיכום הדיון בשאלת הסיבה והמסובב חובה להעיר, כי בדברים שלעיל נעשה ניסיון לאתר ולזהות את סוגי הקשרים האפשריים ואת מערכת יחסי הגומלין בין גורמם, תופעות ותחומים מרכזיים של תחיית הלשון העברית, כפי שהם מופיעים או נרמזים בספרות שהותירו אחריהם "ראשונים", ולהציגם, עד כמה שהדבר ניתן, בצורה בהירה גם מבחינה גרפית ומתודית. למותר לציין, שמתבע הדברים כל ניסיון הוא חלקי ואינו יכול למצות את המציאות כולה – העולה על כל דמיון אנושי – על ממדיה, תחומיה, גורמיה והסתעפויותיה; וממילא ראוי להשלים את הדיון גם בסוגיה שלפנינו.

אחרית דבר

במאמר זה דנו בהיבטים שונים של שאלת המוקדם והמאוחר בחקר גורמי תחיית הלשון העברית ובחקר תולדותיה: הן מבחינה כרונולוגית וסיבתית והן מבחינת סדר החשיבות והקדימות, התנאים והעקרונות המונחים ביסוד "נוסחת הפיתרון", "תוכנית ההבראה" ו"ההתערבות המתקנת" שיש להפעיל, כפי שהוצעו על ידי סופרים, חוקרים ומדינאים ציונים, מתוך מגמה להחיות את הלשון העברית בכתב ובעיקר בדיבור. במסגרת בירור-דיון זה נעשה ניסיון להאיר ולהמחיש את הקשרים ואת יחסי הגומלין הקיימים ביניהם באמצעים גרפיים ומתודיים שונים.

המאבק למען החיאת הלשון העברית התנהל בתקופה קריטית ביותר לעם היהודי, ומהווה ציון דרך חשוב בתולדותיו. תחיית הלשון העברית ותחיית האומה קשורות זו בזו כשלהבת בפחילה, והן מהוות שני צדדים של אותו מטבע, באופן שלא ניתן להפריד ביניהם, אלא אם כן הדבר נעשה מטעמים אנאליטיים-פורמליים, ולצרכים הקשורים במחקר אקדמי טהור. דומה שלא היה נושא, היבט או מימד הקשור במאבק למען החיאת היצירה הלאומית היהודית והקמת ריבונות עברית בארץ-ישראל, שהעסיק את מיטב הסופרים, המורים, העסקנים הציוניים והחוקרים, כשם שהעסיק המאבק על החיאת הלשון העברית. לא היה כמעט תחום או פולמוס שגייס למענו שימוש בביטויים כה טעונים מבחינה מטא-היסטורית ומבחינת הפטריוטיזם הלאומי כמו שעשו הפולמוס והדרמה האנושית שהתחוללו סביב החיאת הלשון העברית – ביטויים כמו "הכרח היסטורי", "גורל", "שלשלת סיבתיות", "דמעות-דם", "שפיכת דם ישראל", "גזל קדשנו", "לעשות או לדול", "זנות רוחנית", "תנועה [...] שלא תרתע לאחוריה מפני שום כח שבעולם", "קורבנות", "פצע היותר אנושי", "כף מאונים היסטורי", וכיו"ב.

תולדות המאבק להחיאת הלשון העברית הינן, מבחינת שונות, תולדות המאבק להקמת בית הספר העברי הלאומי החדש בארץ-ישראל, וממילא הן שלובות אלו באלו. בכך שימש בית ספר זה מעבדה חברתית משוכללת וסדן של ממש, שעליה התחשלה הלשון העברית. עד כמה ארוכים ועמוקים היו שורשיה

של ההכרה והתנועה להחייאת הלשון ולחידוש הדיבור כנפשו ובתודעתו של הציבור היהודי הלאומי-הציוני, אפשר ללמוד מהדברים הנרגשים שנאמרו על ידי אליעזר בן-יהודה באיגרת ששלח אל ד"ר פאול נתן, ראש חברת "עזרה", בעת ביקור שערך האחרון בעיצומה של "מלחמת הלשונות":

הכל רואים בהחלטה זו (של הקרואטוריון) עלבון לעצמם וגזל קדשנו היחידי, אשר אמרנו, שהוא כבר כרשותנו. התעוררות גדולה הקיפה את כל הארץ ואין שום אפשרות לשכך את הסערה. הקהל מוכן למעשים קיצוניים ושום כח אנושי לא יעזור בעדו. הטכניקום לא יפתח בלי שפיכת דם-ישראל, לא יפתח בלי שעשרות צעירים יובאו אל בית האסורים [...] כדמעות-דם אני כותב לך את הדברים האלה, אל תפנה לדברי האומרים לך, שכל התנועה אינה אלא מעשי ידי קצת צעירים שוטים וקצת אנשים המבקשים את טובתם הפרטית, ושבקרב תעבור הסערה. יש כאן תנועה רצינית ועמוקה ביותר, שלא תרתע לאחוריה מפני שום כח שבעולם.³⁸

38. ההדגשות על פי י' קלוזנר, "בעל מלאכה אחת (למלחמת הלשונות בארץ-ישראל)", בתוך: *השלח*, כרך כט, תרע"ג-תרע"ד (עמ' 594-595). מאחר שהאיגרת (ליתר דיוק: מכתב גלוי) מתארת את הלוח הרוחות באופן אותנטי ומדויק להפליא, וממילא היא גם בעלת ערך היסטורי – לא למותר להביא את הקטע על פי הנוסח המלא-המקורי, על מנת לאפשר לקורא לעמוד על ההבדלים הדקים שביניהם: [...]. דוקטור מאוד נכבד! חושב הנני שזוהי חובתי להעיר את תשומת ליבך על דבר אחד, שהאחרים אולי לא יאמרו לך בנוגע לו את כל האמת: המבוכה שעוררה פה החלטתכם היא כה עמוקה וכה גדולה. מרגישים פה, שנגעם בכבוד עם וששלתם ממנו את הדבר הקדוש היחיד, שאמרנו: הגה עוד מעט והוא יהיה בידנו, והתעוררות עזה שוררת בארץ כולה, ודומה אני, שאין כל אפשרות להרגיע את הארץ. בני-הארץ נכונים לכל ולכל הקורבנות ואין כוח-אנושי שיוכל לעצור ולמנוע. פתיחת הטכניקום לא תעבוד בלי שפיכת דם יהודים ומבלי שעשרות צעירים ינודו לבת-כלא [...] רמעות-דם ניגרות מעיני בכתבי לך את המכתב הזה. אל-נא תאמין לשום איש המפתה אותך, שכל הענין הזה נעשה רק בעטים של צעירים אחדים הווים ושל אנשים עסקנים הרוצים להשיג דבר-מה על ידי מבוכה זו וכי הסער הזה חיש יעבור. לא, התנועה, שהננו עדים לה, היא תנועה שהולכת לעומק ולא תירתע מפני שום דבר ואיזה כוח שהוא [...]. הנוסח לניסוח המלא ראה "מכתב-גלוי לדוקטור פאול נתן [מאת] אליעזר בן-יהודה", הובא במסגרת "מכתב-חוזר מאת מרכז אגודת המורים בא"י, נומ' 2, כנספח להחינוך, שנה רביעית, חוברות ב-ג (כסלו-אדר תרע"ד), עמ' יט (ההדגשות במקור), בתוך: יעקב בן-יוסף, *מלחמת השפות (המאבק לעברית, 1914)*, תל-אביב 1985, עמ' 79.